

JOHANN GOTTFRIED HERDER

Hoe worden we humaant?

Teksten van de vergeten verlichtingsdenker

Vertaling en inleiding door
Pieter Ippel

NOORDBOEK FILOSOFIE

© 2024 uitgeverij Noordboek

Omslagontwerp: René van der Vooren

Boekverzorging: Elgraphic

Vertaling: Pieter Ippel

Vertaalde fragmenten uit: Johann Gottfried Herder: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (1784-1791), *Briefe zur Beförderung der Humanität* (1793-1797), *Abhandlung über den Ursprung der Sprache* (1771) en *Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit* (1774).

ISBN 9789464712049

NUR 730

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Noordboek, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl.

De uitgeverij stelt alles in het werk om op milieuvriendelijke en duurzame wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk van de Forest Stewardship Council (fsc) mag dragen. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

Inhoud

Inleiding 7

1 Het leven van Herder 11

2 Herders belangrijkste werken 31

Over de vertaalde passages 71

Vertaalde passages 73

Herder over humaniteit 75

Herder over taal 95

Herder over politiek, oorlogen en vrede 106

Nawoord van de vertaler 135

Literatuur 137

Noten 141

INLEIDING

De vergeten denker

De *Matthäus Passion* van J.S. Bach is in Nederland verreweg het meest geliefde klassieke muziekstuk. Tienduizenden gaan elk jaar luisteren en raken ontroerd. In de Klassieke Top 400 staat dit werk al jaren vast op de eerste plek. Toch kennen velen het verhaal dat het in de negentiende eeuw kantje boord was met Bachs reputatie. Zijn passiemuziek was vergeten geraakt, overvleugeld door Mozart, Haydn en Beethoven. Het was de jonge overactieve Felix Mendelssohn die Bach weer langzaamaan in de schijnwerpers en in de concertzalen terugbracht. In de filosofie is Michel de Montaigne een sterk voorbeeld van een in Nederland tot voor kort nauwelijks bekend denker. Pas door de inzet van twee vasthoudende vertalers van de *Essais* is in de jaren negentig van de twintigste eeuw zijn verfrissende werk in de Nederlandse arena teruggebracht. Inmiddels is hij ook in Nederland een van de meest gelezen en geciteerde filosofen, een meester van de modieuze levenskunst.

De naam van Johann Gottfried Herder (1744-1803) zegt bijna niemand meer iets. Ooit, in zijn eigen tijd en tot ver in de negentiende eeuw, was hij in heel Europa beroemd en invloedrijk. Hij was even bekend als stadgenoten Goethe en Schiller, die nu nog wel een belletje doen rinkelen. Nietzsche is in zijn hele uitdagende denkstijl aantoonbaar door het lezen van Herder getekend.

Herder was geen gemakkelijke man. Aan het eind van zijn leven kreeg hij het zowel met Goethe en Schiller als met zijn bewonderde leermeester Immanuel Kant aan de stok. Dat heeft

zijn naam en faam aangetast. In het begin lag dat anders. Toen hij nog jong was ontmoette Herder (26) de vijf jaar jongere J.W. Goethe. Goethe was erg onder de indruk van Herders ambitie, zijn energie en werklust. Samen gaven zij de impuls voor wat later bekend zou worden als de literaire beweging van de *Sturm und Drang*. Het is heel waarschijnlijk dat de figuur van de onstuijmige Herder een inspiratiebron was voor de Faust van Goethe.

Wie Herder nu gaat lezen, merkt dat zijn denktrant en zijn opvattingen vaak dichterbij onze tijd staan dan bijvoorbeeld die van Immanuel Kant. Hij hekelt de zelfvoldaanheid van Verlichters als Kant. In zijn tijd gaat niemand zo principieel tekeer tegen de gewelddadigheid van slavenhandel, kolonialisme en imperialisme als Herder. Hij valt op goede gronden de rassenleer van Kant aan. Hij bekritiseert Goethe en Schiller die rond 1800 terug willen naar de voorbeeldige esthetiek van de oude Grieken, terwijl Napoleon op het punt staat Europa op te schudden.

Herder is ook een visionaire voorloper van wat in de twintigste eeuw *filosofische antropologie* wordt genoemd. De vraag 'wat is de mens?' kun je volgens hem niet beantwoorden zonder zo precies mogelijk vergelijkend onderzoek van de fysiologie en de gedragswijzen van mensapen en mensen. Herder baant daarmee de weg voor de verfijndere research waarmee bioloog Frans de Waal in onze dagen bezig was. Hij schrijft over de essentiële betekenis van de taal, het weefsel van woorden die communicatie en een redelijke dialoog mogelijk maken. Ook dieren hebben een soort taal, maar alleen de mensentaal maakt de opbouw van cultuur (*Bildung*) en vernieuwing mogelijk. Ook in de opvattingen over interpretatie van teksten (hermeneutiek) is hij zijn tijd vooruit.

Als eerste schrijft Herder een imposante, filosofisch georiënteerde wereldgeschiedenis, de *Ideen*. Dat boek gaat niet zo zeer over koningen, keizers en kardinalen, maar over hoe verschillende gemeenschappen en volken hun eigen authentieke cul-

tuur van onderop vormgeven. En het gaat niet alleen over Europa, maar hij doorkruist de hele toen bekende wereld, van Groenland tot Vuurland, van China tot India. 'Iedere cultuur heeft een eigen zwaartepunt en een eigen vorm van geluk' Dat bedoelde hij juist niet nationalistisch, maar is een erkenning van een juist vrolijk makende variëteit en diversiteit. Hij richt zich uitdrukkelijk tegen het idee dat je er een 'favoriet volk' op na moet houden. Het is helemaal niet gezocht om Herder te zien als de uitvinder van een 'open multiculturalisme' en een vredelievende versie van populisme. Nog steeds is die boodschap actueel.

Door zijn hele werk loopt een rode draad van vertrouwen in de positieve en constructieve vermogens van de mens, de 'eerste vrijgelatene van de schepping'. Er is veel kwaadaardigs en er dreigt veel vernietiging, maar het kwaad, het radikaal Böse, is niet het laatste woord. Het kwaad moet worden benoemd en bestreden. Humaniteit, Herders kernbegrip, komt nooit vanzelf tot stand. Er moet hard en voortdurend aan worden gewerkt. Wanneer de ontwikkeling van de humaniteit als leidraad gaat gelden, is er een open toekomst, soms gestimuleerd door eenvoudiger, soberder, maar ogenschijnlijk gelukkiger gemeenschappen, vroeger of elders. Herder loopt vooruit op de Romantiek, maar blijft uiteindelijk een 'gevoelige' Verlichter. De stem van buitenaf en onderop moet steeds blijven klinken. Een inwoner van Afrika kan authentieker leven en dichtert het ideaal van 'humaniteit' komen dan een arrogante pruikendragers in de achttiende eeuw (Herder droeg nooit een pruik).

Internationaal is er een herontdekking en positieve herwaardering van Herders werk gaande. Al ruim vijftig jaar geleden schreef Isaiah Berlin een empathisch en bewonderend essay over hem. De Canadese denker Charles Taylor ziet Herder als een sleutelfiguur in de ontwikkeling van het begrip van 'individuele authenticiteit'. Ook individuele personen hebben een eigen, authentieke kern, die tot (zelf)ontplooiing moet kunnen komen, al kan dat nooit zonder inbedding in een sociale samen-

hang. Recent (2018) publiceerde de Amerikaanse expert Michael N. Forster een uitgebreide, analytische studie, *Herder's Philosophy*. Een populaire samenvatting daarvan zou kunnen zijn: leg Kant nu maar even weg, lees Herder! De ideeënhistoricus Rüdiger Safranski begint zijn boek over de Romantiek met voorloper Herder. Safranski tekent Herder als misschien wel de belangrijkste 'uitvinder' van de 'dynamische (wereld)geschiedenis'. Dit is een breuk in het westerse denken: daarna en daardoor zijn we onszelf en de wereld anders gaan bekijken.

Ook in Nederland moet een herontdekking plaatsvinden. Vroeg of laat gaat dat zeker gebeuren; ik hoop binnenkort. Dit boek rolt alvast een rood lopertje uit. En wie denkt dat Herder een propagandist is van het latere politieke en agressieve nationalisme – dit idee heeft helaas postgevat – moet, zoals Arnon Grunberg in NRC terecht stelde, 'terug naar de bronnen'. Dat is precies wat we in dit boek doen. En onderweg valt er heel wat te (her)ontdekken. Herder schrijft mooi en beeldend en hoort in het rijtje oorspronkelijke en stimulerende dwarsdenkers als Erasmus, Montaigne, Pascal, Rousseau, Kierkegaard en Nietzsche.

Eerst beschrijf ik Herders leven en zijn stormachtige karakter. Vervolgens komen zijn belangrijkste werken aan de orde. Daarna treft u de kernpassages uit deze werken in vertaling aan.

HOOFDSTUK 1

Het leven van Herder

*Als arme student in Koningsbergen (1762-1764)*¹

In de achttiende eeuw is Koningsbergen (Königsberg, tegenwoordig Kaliningrad) een bruisende, bloeiende havenstad van 60.000 inwoners met een voor die tijd grote universiteit. De stad wordt aan het eind van de eeuw beroemd door Immanuel Kant, die met zijn kritische filosofie grote indruk maakt in de hele geleerde wereld. Een van de vaak herhaalde verhalen over Kant is dat hij zijn stad bijna nooit verliet. Hij vond, dat de wereld wel naar hem toe kwam: schepen komen uit de hele wereld aanvaren en reizigers en studenten brengen voldoende nieuws en opwinding mee.

Herder komt min of meer toevallig in Koningsbergen terecht. Hij werd in 1744 geboren en opgegroeid in het kleine Mohrunen, in een eenvoudig, sober gezin. Zijn vader is eerst huis-wever en later koster van de lutherse kerk. Over zijn als intelligent en zorgzaam getypeerde moeder is weinig bekend. Op de stadsschool valt hij al op: de hoofdonderwijzer schakelt hem al snel in als klasse-assistent. Als hij zestien is krijgt hij een baan als kopiist en klerk bij de plaatselijke hulppredikant. Hij kan niet goed opschieten met zijn baas. Zoals later steeds blijkt, heeft hij een uitgesproken antiautoritair temperament. Het voordeel van zijn werk is wel dat hij gebruik kan maken van een uitgebreide bibliotheek. Zijn leeslust is dan al onverzagdigbaar. Hij maakt zo kennis met klassieke schrijvers en met recente

publicaties van Lessing, Wieland en Hamann. Hij wordt vooral geraakt door Rousseau en Montesquieu. In 1762 verblijft een Russisch regiment een paar dagen in Mohrungen. Herder leert een militaire arts (*Wundarzt*) kennen, die hem en zijn ouders ervan overtuigt dat een medicijnenstudie en vooral chirurgie veel toekomstkansen biedt, met name in het leger. Zo verlaat Herder zijn geboorteplaats; hij zal er nooit meer terugkomen.

In het gezelschap van de soldaten komt Herder in Koningsbergen aan. De geneeskundestudie wordt al meteen een fiasco, omdat hij bij de eerste likontleding flauw valt. Noodgedwongen schakelt hij over op theologie: ook een traject met een concreet beroepsperspectief. Hij heeft geen financiële ondersteuning, maar kan via het geven van bijlessen (wis- en natuurkunde, aardrijkskunde, ten minste vier uur per dag) het hoofd net boven water houden. Hij is dus op zijn achttiende al leraar, maar met behulp van een bijzonder strak werkschema zuigt hij de in de universitaire omgeving volop aanwezige kennis op. Aan theologie besteedt hij niet al te veel aandacht, maar aan literatuur, filosofie, taalkunde en natuurwetenschappen des te meer; hij verdiept zich bijvoorbeeld in elektriciteit en magnetisme. Enorm geraakt is hij door de colleges van Immanuel Kant, toen nog een vrij jonge docent, die al naam had gemaakt door publicaties over sterrenkunde en fysische geografie. Herder en Kant leren elkaar ook persoonlijk kennen en de student hoeft het gebruikelijke studiegeld niet te betalen. Veel later raken ze verwikkeld in een polemiek, maar Herder is altijd dankbaar gebleven voor Kants socratische onderwijs. Dertig jaar later schrijft hij: 'Zijn filosofie stimuleerde het zelf denken en ik kan me haast niets voortreffelijkers (...) voorstellen dan zijn colleges. Zijn gedachten leken op het ogenblik uit hem te ontspringen. Je moest wel met hem meedenken (...).'

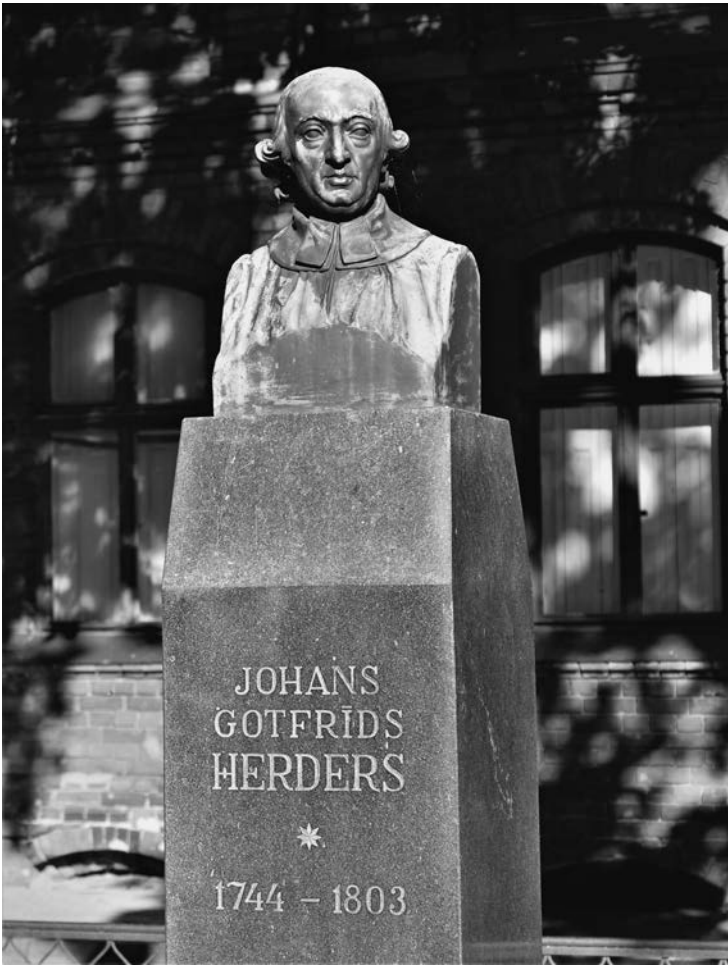
Een andere belangrijke ontmoeting, begin 1764, is die met de filosoof en taalkundige Johann Georg Hamann. Om aan de kost te komen, heeft ook Hamann diverse bijbanen. Van hem krijgt Herder Engelse les en maakt kennis met het werk van Shake-

speare. Ook Italiaans staat op het programma. Hamann is dan al befaamd door zijn nogal moeilijk te ontrafelen, maar diepzinnige publicaties over de essentiële betekenis van taal in het menselijk bestaan. Hij schreef ook indringend over de verhalen in het Oude Testament. Hij ging in tegen abstract rationalisme en nam het op voor authentieke waarneming en onbevooroordeeld onderzoek. In de dagelijkse omgang blijkt hij voor zijn jongere vriend een aardige en stimulerende mentor. Ze delen een fascinatie voor het 'wezen' van de taal en achteraf is soms moeilijk te ontwarren, wie nu wie beïnvloed heeft. Hamann helpt Herder indirect ook aan een baan als hulponderwijzer in de Baltische stad Riga. In het najaar van 1764 vertrekt hij daarheen. Hamann en Herder zullen hun hele leven bevriend blijven en ze blijven een uitvoerige briefwisseling onderhouden.

Dromen over opvoeding en politiek (1769)

Herder blijft vijf jaar in Riga. Ogenschijnlijk gaat het hem daar voor de wind. Hij wordt, hoewel pas twintig, gewaardeerd als docent. Als hij in 1765 officieel zijn theologiestudie beëindigt, wordt hij daarnaast predikant en preekt hij in de middeleeuwse kathedraal. Voor die kathedraal staat nu nog een borstbeeld van hem.

Hij wordt er een geziene gast op festiviteiten van de Duitse elite. Hij stort zich in het plaatselijke literaire leven. Daarnaast publiceert hij een aantal essays (*Fragmenten over recente literatuur*) en een bundel met de karakteristieke titel *Kritische Wälder*. Zijn toon is kritisch en vaak polemisch. In een van zijn anonieme publicaties valt hij een tamelijk bekende lokale theoloog hard aan. Wanneer daarover gedoe ontstaat, ontkent hij glashard zijn auteurschap, wat tot wantrouwen roddels leidt. Bovendien is algemeen bekend dat Herder een wel heel vriendschappelijke verhouding heeft met een oudere getrouwde vrouw. Waar-

Borstbeeld Herder voor kathedraal van Riga

schijnlijk is die relatie nogal platonisch en veel meer dan wat knuffelen gebeurt er niet, maar de lokale kletsmachine draait op volle toeren. Herder voelt zich gefrustreerd en beklemd. Hoewel hij is gevraagd voor een leidinggevende functie bij de beste school in de stad, neemt hij een kordaat en radicaal besluit: hij gaat weg en kiest zee. Een vriend zit in het scheepvaart-

bedrijf en ze kunnen meevaren op een schip dat via Kopenhagen naar Frankrijk gaat. Het is Herders bedoeling om daarna uitgerust en opgefrist terug te keren naar de Baltische kust, maar het blijkt heel anders te lopen.

In Kopenhagen spreekt poëzie-liefhebber Herder uitgebreid met de toen befaamde Duitse dichter Klopstock. Via het Kattegat en de Noordzee gaat het verder naar het Franse Nantes. Zijn reisgenoot heeft daar onderdak geregeld.

Op volle zee maakt Herder aantekeningen over zijn ervaringen, maar vooral ook over zijn plannen en toekomstige projecten. Die schetsen werkt hij in Frankrijk uit tot een dagboek, *Journal over mijn reis in 1769*. Dat wordt pas veel later teruggevonden en pas in de negentiende eeuw gepubliceerd. Het is een bijzonder ambitieus en erg fascinerend geschrift, dat ook in latere hoofdstukken enkele keren aan de orde komt. Hij schrijft bewonderend over het stoere en authentieke leven van zeelui, maar het journal is vooral een reflectie over zijn huidige en toekomstige zelf.

In het begin van het dagboek klinkt vooral zelfverwijt. Hij vindt dat hij zich heeft laten 'inpakken' door het gezapig-burgerlijke milieu in Riga. Hij heeft wel veel gelezen, maar te weinig geleefd. Hij is wel deugdzaam geweest, maar het had wel wat zinnelijker gemogen. Hij noemt zichzelf een vroegoude 'inktpot vol geleerdheid'. Die hele eigenwijze schrijverij heeft hem wel wat bekendheid, maar vooral ellende opgeleverd. Het moet heel anders. Hij moet het voortouw nemen, niet zozeer als politicus, maar als een bevlogen volksopvoeder; 'demopeed' noemt hij dat. Hij wil terug naar het Baltische gebied om daar het licht te ontsteken en het vuur op te stoken. Een karakteristiek citaat, waarin hij zichzelf toespreekt:

'Er dag en nacht aan denken dit genie van Livland (Letland) te worden, het dood en levend leren kennen, alles praktisch denken en ondernemen, mij eraan wennen wereld en mensen te overtuigen, aan mijn zijde weten te brengen – edele